

Михайло Гутор

Єврейські громади Винників, Лешніва, Лопатина,
Магеріва, Немирова, Нового Яричева, Сасова, Сколе,
Стебника, Угнева: ЖАХІТТЯ ГОЛОКОСТУ

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2023

Передмова

Голокост ... Що це? Апокаліпсис? Чума ненависті до цілої нації?

Що це за ідеологія, що вражає ретельною продуманістю і докладною розробленістю заходів, спрямованих в першу чергу на повне знищення цілого народу?

Єврейський Голокост був описаний в книгах Елі Візеля, єврейського письменника, що пройшов крізь пекло Аушвіца і Бухенвальда. Після його першої книги "І світ мовчав", що вийшла в 1956 році, слово "голокост" стали писати з великої літери.

З початку дії режиму нацистів були засновані концентраційні табори, куди відправлялися євреї, цигани та інші жертви расової та етнічної ненависті. Для контролю над ситуацією створювалися табори примусової праці, гетто для єврейського населення. Для подальшої депортації людей діяли пересильні табори. Величезна їх кількість функціонувала по всій Німеччині та на окупованих територіях.

У 1938 році світ потрясли події "Кришталевої ночі". Це був скоординований погром євреїв, безліч з яких було покалічено або вбито, тисячі людей були відправлені в концтабори.

Окупація німецькими нацистами України відкрила нову, страхітливу сторінку в її історії. Принесені сюди окупантами расистські ідеї стали фатальними для євреїв. Розмірковуючи над їх роллю в Голокості, ізраїльський учений Дж. Тененбаум стверджує: нацисти зробили теорію еволюції тваринного світу невід'ємною частиною своєї ідеології. «Їхній політичний словник був насичений такими словами, як простір, боротьба, відбір і викорінення... Вони не приховували наступного силлогізму своєї логіки: світ – це джунглі, в яких різні народи ведуть боротьбу за територію. Виграє сильніший, натомість слабший гине чи його вбивають. Чужі раси є загрозою безпеці. Євреї – це чужий елемент, і до них має бути застосований закон джунглів, котрий є законом божественним. Якщо такі визначальні постулати, то яка місія може бути більш високоморальною, ніж знищення євреїв? Тут закінчується силлогізм – і відкриваються двері газових камер»¹.

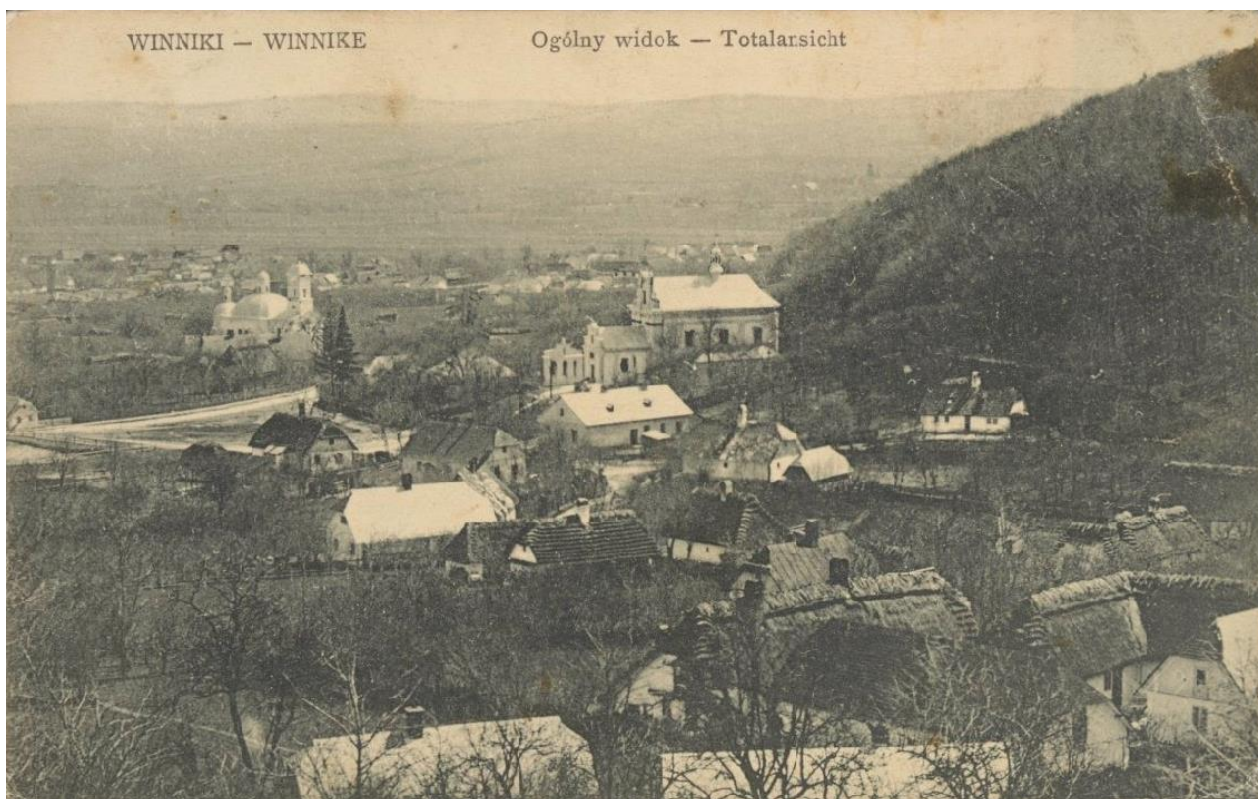
Фізичному знищенню більшості євреїв Західної України передувало їх обмеження в правах, примус носити спеціальні знаки, відмежування від «арійського» світу й концентрація в гетто, пограбування й поневіряння...

Як це стало можливим? Де проходила та грань, за яку не можна заходити, за якої люди переставали бути людьми?

¹Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы; [пер. с англ.] / Д. Михман. – Днепропетровск, 2005. – С. 36.

Винники²

Винники, загальний вигляд. 1903-1910 рр.³

Містечко Винники притулилося поблизу величного Львова і 3 підпорядковується його Личаківському району.

Своєю назвою Винники завдячують виноробству, яким займалися в давнину жителі цих країв. Околиці міста неофіційно називають «Малою Швейцарією» – за велику кількість озер та джерел, за мальовничу гористу місцевість та великий лісовий масив, що й відокремлює Винники від Львова.

Поселення на території сучасних Винників існували ще з давньої доби. До 1145 року ця територія була у складі Звенигородського князівства, потім – у складі Галицького, а з 1199 – у Галицько-Волинській державі.

У другій половині XIII ст. галицький король Лев Данилович подарував село Малі Винники війтові Бертольду Штехеру. А 22 серпня 1352 року привілеєм польського короля Казимира III підтверджувалося право на володіння маєтками поблизу Львова, зокрема і селом Малі Винники, для нащадків Штехера. Це і була перша письмова згадка про Винники.

Потому Винники переходили від одного власника до іншого і згадки про поселення з'являються регулярно.

У 1666 році Винники отримали магдебурзьке право, а разом із ним – статус міста, право на самоуправління та дозвіл на проведення ярмарок двічі на рік. Восени 1648 та 1655 року у місті перебували війська Б. Хмельницького.

² Winniki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1893. –Т. XIII. – S. 561. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIII/561/ (дата звернення: 01.06.2023).

³ URL: <https://polona.pl/item-view/15abc09c-040c-41f3-8d88-329aa89ce669?page=0/> (дата звернення: 02.06.2023).

1750 рік – Винники викупив львівський єпископ-суфраган Самуель Гловінський, який поселив у місті монахів ордену піярів.

1786 – уряд Австрійської імперії, до складу якого тепер входили Винники, оселив на цих територіях кілька десятків німецьких родин. Австрійською владою було проведено ряд прогресивних реформ, зокрема – земельна і адміністративна. Це посприяло розвитку мануфактур, особливо розширилася тютюнова фабрика, що з 1779 року розмістилася у Винниківському замку і стала найбільшою мануфактурою Галичини.

За даними В. Кубійовича, станом на 1 січня 1939 року, у Винниках мешкало 6 000 осіб. З них – українців 2 600 осіб (43,3 %); поляків – 2 800 осіб (46,7 %); євреїв – 300 осіб (5 %). З цього випливає, що німців було близько 300 осіб (5 %)⁴.

В 1914-1915 рр. Винники окупує російські війська.

З 1919 по 1939 рр. місто перебуває у складі Другої Речі Посполитої, далі – під радянською владою, окрім років німецької окупації (1941-1944 рр.).

З 1991 р. – Винники – у незалежній Україні.

Давній пляц Цлови (нині площа Митна), 1893 р.⁵

⁴ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 47. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 15.06.2023).

⁵ Фотографії старого Львова, фото Кароля Блейма. URL: <https://photo-lviv.in.ua/bernardynska-pozhezhna-strazhnytsya-istoriya-u-10-zobrazhennyah/> (дата звернення: 15.06.2023).

Єврейська громада і Голокост⁶

У Винниках до 1941 р. мешкала численна і організована єврейська громада, чимало її представників активно займались пивоварінням.

За час свого існування, кількість єврейських сімей у Винниках не перевищувала 40-50. Багато євреїв зі Львова приїхало до Винник після початку Другої світової війни, коли Галичина була окупована Червоною армією. З цієї причини число євреїв у Винниках виросло до 500.

Через кілька тижнів після приходу німців, всім єврейським чоловікам віком від 13 р. і старше було наказано зареєструватися в міській управі. Через деякий час їм було наказано прийти на площу біля міської управи з харчами та знаряддям праці. Їх організували в колону, і наказали йти та співати в супроводі польського оркестру, який грав марші й польські народні пісні. Колона прибула в Лисиничі. Євреям наказали копати глибокі ями, роздягнутися, всіх їх було розстріляно. Єврейське поселення у Винниках було знищено в першому кварталі 1942 р. Поліціями був оточений єврейський квартал, який знаходився в районі «бойні» (біля сучасного готельно-розважального комплексу «Святослав»). Жінок і дітей завантажили у вантажівки і відвезли в невідоме місце. Імовірно, що вони були вбиті в Пісках (в районі Лисинич).

Зустріч союзників (радянські і німецькі військові). Винники, 1939 р.

⁶ Байцар А. Л. Природа та історія м. Винники й околиць. Наукове видання / А. Л. Байцар. – Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. – 432 с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/Baytsar-Pryroda-ta-istoriia-VYNNYKY-2020-book.pdf>; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 100. – 303 с. file:///C:/Users/38067/Downloads/0014300%20(2).pdf; ДА РФ, ф.Р-7021, оп.67, спр.76, арк.114зв-115 (з протоколу допиту свідка Крігера А.С. від 04.10.44: табір у с. Винники (Янівська філія))

У липні-серпні 1941 р. було організовано Винниківський табір. На початку тут перебувало 800 євреїв, яких використовували на будівництві шосейної дороги. Керував будівництвом Юрген Штрооп, який відомий як ліквідатор Варшавського гетто.

За свідченнями очевидців, гітлерівці розстрілювали євреїв в урочищі Діброва (на галявині біля лісу).

Табір ліквідований у липні 1943 р. Усіх в'язнів (378 осіб) відвезли до Янівського концтабору у Львові, з них 105 осіб були скеровані на роботи, а 273 – розстріляні.

За спогадами винниківчанина Богдана Макульондри: *«Я знаю факт, коли приреченого на смерть мешканця гетто кат послали... за набоями. Коли їх привели на страту, то з'ясувалося, що німець-убивця забув набої. От доки одні нещасні рили собі яму, то одного в'язня змусили побігти й принести їх. Про це зараз мало говорять, але в кожному з єврейських гетто німцями була створена єврейська поліція, яка слідкувала за порядком, знущала з своїх ж одноплемінників».*

За спогадами винниківчанина Богдана Гарапи: *«Моя сім'я жила неподалік Діброви. Ще маленьким я босоніж пас худобу Отож, багато разів бачив, як окупанти розстрілювали в'язнів місцевого гетто.*

Подеколи, доки тривала страта, охоронці наказували мені чекати, щоб разом із коровами якась куля не вцілила в мене. Тому я бачив, як перед смертю ці нещасні й морально знищені голодом і катуваннями люди самі копали собі могилу. Таких ям було немало. Кожну засипали рядами. Розстріляли декількох нещасних і засипали їх. Згодом убили інших й також закопали над попередніми. Й так тривало доки могилу не заповнювали. Тоді наступні смертники копали

собі нову могилу. Ось так це відбувалося на очах сотень людей.

Але навколо панували страх і смерть, люди від горя немов заціпеніли. Мабуть, людський мозок має якісь захисні функції, бо ж в іншому випадку моє покоління від усього побаченого жаху могло б утратити розум!

Я ж бачив, як ворушилася земля на цих могилах, бо хтось із розстріляних падав у яму ще живим».

Німецькі війська у Винниках, березень 1944 р.

Лешнів⁷

Лешнів, 2016 р.

Перша письмова згадка відноситься до 1471 року⁸. Згадується у грамоті 7 травня 1487 р.⁹

З історією села тісно пов'язаний рід Мацея Лесньовського – представника небагатого великопольського роду Лесньовських гербу Гримала, діничним володінням яких було село Лесньово. Мацей Лесньовський, за даними польського дослідника Веслава Маєвського, увійшов у посідання волинськими маєтками – приданим дружини Марини Лащ, зокрема, Корсова, Сестрятина – після одруження. На їх «грунтах» він заснував містечко, яке назвав, у докладному перекладі з польської, звучить як Лесьнюв¹⁰, що з часом трансформувалось у Лешнів. За іншими даними, Мацей Лесньовський взяв своє прізвище від назви населеного пункту.

Донька Мацея Лесньовського Катажина (її чоловік – староста луцький, канівський Геронім Харленський) у 1641 році продала містечко коронному гетьману Станіславу Конєцпольському.

Гамірні ярмарки збирали тут не лише місцевих жителів, а й гостей з Галичини.

Лешнів мав магдебурзьке право та статус містечка до 1939 року.

У роки Другої світової війни Лешнів сильно постраждав. У період німецької окупації значну частину села було спалено. 1944 року, коли Лешнів

⁷ Leszniów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1884. –Т. V. – S. 176. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/176

⁸ Лешнів // Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Львівська область / Маланчук В. Ю. (голова редколегії), Гнидюк М. Я., Дудикевич Б. К., Івасюта М. К., Крип'якевич І. П., Огоновський В. П., Олексюк М. М., Пастер П. І. (відповідальний секретар редколегії), Сісецький А. Г., Смішко М. Ю., Челак П. П., Чугайов В. П. – Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – С. 168.

⁹ Підтвердна грамота жидачівського земського судді сплати заборгованості 63 гривень, записаних на с. Лешнів Яцьком з Дідушиць Нагвоздану Юхнові зі Станкова. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 131 оп. 1 спр. 240 URL: <https://archives.gov.ua/?uniq=1&s=&r=332&a=8&f=1>

¹⁰ XVII tom Polskiego Słownika Biograficznego 1972 r. <http://www.psb.pan.krakow.pl/index.php/pl/zeszyty/opublikowane-hasla>

опинився в прифронтовій зоні, його мешканців евакуювали до Рівненської області.

Єврейська громада¹¹

Євреї вперше оселилися на початку 17 століття. У 1880 році в Лешневі проживало 696 євреїв (31,6% від загальної кількості населення). У 17-18 століттях євреї займалися переважно ремеслами та торгівлею. У Лешневі служили Йоель Гальперін (з 1760 р.), Цві-Гірш Рамраз (у середині ХІХ ст.) та інші рабини. У 1900 році єврейське населення становило 513 осіб (25,6% від загальної кількості населення). Пік чисельності єврейського населення припав на 800 осіб у 1911 році, а в 1921 році він впав до 179 осіб (9,5% від загальної кількості населення).

Синагога ХVІІ ст. в Лешневі. 1914 р.¹²

Синагога була побудована близько 1677 року¹³ на місці дерев'яної синагоги, побудованої 50 роками раніше. Єврейська громада була бідна, тому будівля перебувала в дуже поганому стані вже в 1880 році, ремонт даху в 1889 році не дав великого ефекту. Зазвичай для молитви використовувалися приватні

¹¹ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 = Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halychyna-Galicia) 1.1.1939: нац. статистика Галичини / Володимир Кубійович; vorwort G. Stadtmuller. – Вісбаден: Отто Гаррасовіц, 1983. – С. 30-32. – ISBN 3-447-02376-7. URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 27.04.2023); Leszno, [w:] The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust, G. Miron, S. Shulhani [red.], tom II, N–Z, Jerusalem 2009.

¹² Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol: Powiatowa Organizacja Narodowa, 1926, il. LXXVI. <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/106526/edition/100264/content>

¹³ Maria Piechotka, Kazimierz Piechotka Heaven's Gates: Masonry Synagogues in the Territories of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth Polish Institute of World Art Studies: POLIN Museum of the History of Polish Jews, Warsaw, 2017. – S. 725.

будинки, тільки у свята громада збиралася в синагозі. У 1912-1914 роках був проведений ремонт. Під час Першої світової війни будівля була частково пошкоджена. Після війни синагога була відновлена.

Зруйнована під час Другої світової війни, а руїни були остаточно знесені наприкінці 1950-х років.

Цвинтар¹⁴

Єврейський цвинтар, 1997 р.¹⁵

За даними ESJF (European Jewish Cemeteries Initiative), точний період заснування кладовища невідомий. Імовірно, він фігурує на австро-угорських картах 1880-х років. За словами Пінкаса ха Кегілота, цвинтар діяв до 1939 року. Місцеві жителі складали на цьому місці дрова. На території кладовища розташована телекомунікаційна вежа. Тут близько 50 надгробків. Багато надгробків вкопані в землю лицьовою стороною, і неможливо прочитати дати. Дата найдавнішого надгробку: 1884 рік, дата останнього надгробку: 1935 рік.

Голокост

Влітку 1941 року вермахт окупував Лешнів. Нацисти відправляли євреїв на примусові роботи і вимагали здачі німцям золота та сплати фінансових штрафів, а для виконання їхніх вимог у поселенні було створено юденрат Єврейську молодь вивозили до трудових таборів в околицях, і багато хто зустрів там свою смерть.

У січні 1942 року в Лешневі проживало 269 євреїв.

2 листопада 1942 року було створено гетто. 17 квітня 1943 року Лешнівське гетто було ліквідовано, а понад 250 євреїв депортовано до Бродівського гетто. Після Другої світової війни до Лешнева повернулося 19 євреїв.

¹⁴ Центр єврейського мистецтва. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=16066> // (дата звернення: 17.06.2023).

¹⁵ Центр єврейського мистецтва, фотограф: Борис Хаймович. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=16066>

Будівля товариства «Сокіл» і ратуша, 1939 р.¹⁷

1366 року поляки і пруські хрестоносці одночасно напали на Литву, і сам польський король Казимир підступив під Белз, де в ті часи правив Юрій Наримутович. Звісно, у такій ситуації литовці боронитися не могли, отож musiли укласти угоду, згідно з якою частина руських земель відійшла польському королю. Саме у цьому договорі, датованому 1366 роком, і зустрічаємо першу згадку про Лопатин.

Останнім польським власником Лопатина 1908 року став граф Станіслав Вишневецький з Кристинополя, який незадовго до початку Першої світової продав маєток львівському єврею Генрику Сухестову.

Після того, як палац, в якому тоді мешкав Сухестов, перетворився на згарище, власник постановив не відбудувувати його (надто дороге задоволення).

¹⁶ Лопатин // Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя: Істор.-мемуар. зб. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2.; Данилюк Ю. З., Дмитрук В. І. Лопатин // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла – Мі. – С. 268. – 784 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1028-1.; Ашер Бараш (1889-1952) – єврейський письменник Електронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ)<https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/10403/>; Łopatyn// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1884. – Т. V. – S. 720. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/720

¹⁷URL: <https://kresy.org.pl/8419651,foto.html?idEntity=8417879>

Палац Сухестова у Лопатині. 1909 р.¹⁸

З матеріалів, знайдених у руїнах, Сухестов звів симпатичну еkleктичну віллу, в якій його родина мешкала здебільшого влітку.

У вересні 1939 року маєток Сухестових привласнили росіяни, а Генрика арештували і відправили до в'язниці коло Бердичева. Втім, 1942 року, невдовзі по звільненню з в'язниці, він помер.

Нині у будиночку Сухестова розташована музична школа. Чудово, що вілла збереглася і служить громаді Лопатина, однак шкода, що ремонт, який здійснюється за кошти ЛОДА, порушив автентичний вигляд споруди: пластикові вікна і входні двері дещо псують загальне враження.

У 1931 році на 3247 жителів Лопатина був один лікар, дві повитухи і одна приватна аптека. У 1931 році в Лопатині проживали 3247 осіб (з них українців – близько 60 %, поляків – 25 %, євреїв – 15 %).

На 1939 рік тут було близько 3500 мешканців, у тому числі 1300 поляків, 1700 українців і 500 євреїв.

¹⁸ URL: <https://polona.pl/> (дата звернення: 05.06.2023).

Єврейська громада та Голокост¹⁹

Євреї з'явилися в Лопатині на початку ХІХ ст. Їх кількість точно оцінити важко. У «Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських країн» зазначено, що в 1880 році в Лопатині проживало 225 євреїв, що становило близько 10% населення від всіх жителів (2302). На веб-сторінці Товариства Лопатин можна прочитати, що наприкінці ХІХ століття єврейська громада складалася з 314 осіб (з 2500), тобто приблизно 13 відсотків. У свою чергу, в «Енциклопедії єврейського життя до і під час Голокосту» міститься інформація про те, що при цьому кількість євреїв у місті залишалася на постійному рівні близько 500 осіб, тобто близько 15 відсотків населення. всі жителі.

У релігійному житті єврейської громади в Лопатині домінували хасидські двори в Белзі та Гусятині, які конкурували між собою. В господарському житті євреї займалися переважно торгівлею.

Під час Першої світової війни, ще в серпні 1914 року, єврейські будинки були пограбовані, а потім спалені російською армією. Солдати також спалили історичний палац, який належав єврею Генрику Сухестову.

Вілла Генрика Сухестова у Лопатині, 2020 р. Фото Ю.Гриніва.

У міжвоєнний період економічне становище міста погіршилося настільки, що багато євреїв покинули Лопатин. Проте культурно-освітнє життя вирувало. Кожна з релігійних громад мала свій храм – у місті було дві синагоги. Була також єврейська бібліотека товариства «Хатіква» (Надія). У містечку

¹⁹Cichecka-Wronowska B., Zarys dziejów Łopatyna. URL: <http://www.stowarzyszeniełopatyn.pl/index.php/łopatyn-wczoraj> [dostęp: 02.01.2021]. Rąkowski G., Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, cz. 3: Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 225 <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/989-łopatyn/99-historia-społeczności/137629-historiaspołeczności>; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 5, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1884, s. 720. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 830. The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 748.; Круглов А. Хроника Холокоста в Украине.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.

відбувалися базари та ярмарки, більшість крамниць належала єврейському населенню.

Перед початком Другої світової війни в Лопатині проживало близько 500 євреїв, що становило близько 14% населення від усіх жителів (3500).

У 1939-1941 роках місто перебувало під радянською окупацією. Німці увійшли в Лопатин 24 червня 1941 року. Відразу почалися контрибуції майна та примусова робота. Також у місті було створено гетто.

Восени 1942 року, ймовірно в жовтні, в Лопатині відбулася операція знищення, в результаті якої євреїв депортували до концтабору в Белжець.

Невдовзі, між 22 і 24 жовтня 1942 року, тих, хто залишився в місті, переселили до Радехова та Сокаля, звідки пізніше також депортували в Белжець.

28 жовтня 1942 року в Сокалі відбулася друга акція знищення, в результаті якої близько 60 євреїв було вбито на місці, а понад 2000 було депортовано в Белжець.

Взимку в гетто від голоду та хвороб, особливо від епідемії тифу, померло близько 4 тис. в'язнів.

27 травня 1943 р. гетто в Сокалі було ліквідовано – розстріляно близько 3 тис. осіб.

Багато євреїв з Лопатина також були перевезені до Станіславчика.

Будівля синагоги в Лопатині, 2000 р.

Замок Магерів, 1918-1935 рр.²¹

Магерів був заснований у 1591 році завдяки придворному короля Сигізмунда III Яну Магеру гербу Шеліга. Він побудував місто на власній землі, водночас бажаючи, щоб у ньому жили лише католики та – з певними обмеженнями – прибічники вірмено-католицької церкви та греко-католики. Така умова містилася в фундаційному привілеї, виданому 20 листопада 1591 року. Цим же актом поселення отримало магдебурзьке та саксонське міське право. Привілей місту підтвердив король Зигмунт III 10 березня 1595 р. Також у 1595 р. завдяки щедрості Анджея Белжецького була заснована римо-католицька парафія.

²⁰Magierów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1884. – Т. V. – S. 895. (пол.) – S. 895—897. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/895; Kutowa Wola–Malczyce, Warszawa 1884, s. 896.

²¹Палац під назвою Замок, ймовірно, збудував сам Ян Магер у XVI столітті. До початку Першої світової війни все було прикрашено меблями епохи Людовиків XV і XVI, Ампіру та Луї Філіпа. Також у замку була велика колекція творів мистецтва – живопис, бронза, порцеляна, килими, срібло та графіка, зібрана Глоговськими у XVIII столітті. Розписи розташовувалися в галереї на першому поверсі та частково в каплиці. Одним із найцінніших полотен була колекція картин Смуглевича, що відображала важливі моменти з історії Польщі. Під час Першої світової війни та Жовтневої революції (1917 р.) було завдано великої шкоди. Колекція мистецтва, меблі, велика бібліотека, сімейні та історичні реліквії були майже повністю знищені або вкрадені. З численних картин Смуглевича збереглося лише три, зокрема фрагмент «Смерті Адама Семенського під Віднем». Статуям гетьмана Станіслава Жолкевського, короля Яна III Собеського, його батька Якуба та Міхала й Кароля Радзивіллів, що стояли на величезному подвір'ї, були відрубані голови, руки й ноги. Зберігся лише ландшафтний парк, розташований на 5 тис. га, з деревами, висадженими ще у XVIII столітті. До кінця 1939 року замок було повністю відреставровано. Під час Другої світової війни він був зруйнований і розграбований, а в 1946 році підірваний. <https://kresy.org.pl/8830315,foto.html?idEntity=8830311>; Олег Стасюк Забутий замок Руди Магерівської. URL: <https://zbruc.eu/node/74160>

Інфраструктура новозаснованого Магерова включала, зокрема, ратушу, лавки та лазню. Залучалися ремісники, пивовари, розвивалася торгівля медом. Серед місцевих продуктів особливої популярності набули хліб і шапки, навіть звані магієрками.

Під час Другої Північної війни в 1657 році під Магером відбулася битва, в якій польське військо під командуванням Стефана Чарнецького перемогло більшу армію трансільванського князя Єжи Ракоці.

Шляхом одруження Барбари Магіривни місто потрапило до рук Миколая Белжецького гербу Ястшембець та його спадкоємців. Син Барбари та Миколая, галицький каштелян Ян Белжецький (бл. 1550-1642) звів ще один храм латинського обряду, що стало запорукою успіху фундатора в битві. Наступними власниками міста були Глоговські гербу Грімала, потім Семенські і, нарешті, граф Олександр Стадніцький.

Принаймні двічі Магерів був спустошений великими пожежами (1769, 1790), двічі також постраждав від катастрофічних злив (1813, 1817), які призвели до голоду. У 1831 році багато жителів померло внаслідок епідемії холери.

У 1914 році в околицях міста точилися запеклі бої між австро-угорською та російською арміями. У 1920-1944 роках Магерів належав до Равського повіту Львівського воєводства і був осідком сільської гміни. У середині 30-х років у ньому було 330 будинків, пошта, телефонна та телеграфна станції.

Після 1945 року місто опинилося в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки. З 1991 року входить до складу незалежної України.

Німецькі війська в Магерові, 13 вересня 1939 р.²²

²²URL: <https://kresy.org.pl/10268187,foto.html?idEntity=8831406/> (дата звернення: 08.06.2023).

Єврейська громада²³

Засновником містечка був Ян Магер, гербу Шеліга, шляхтич Сигізмунда III. Збудував він осаду на власних ґрунтах, назвав її Магерів, і 20 січня 1591 року у Липнику Руді Магерівській надав такий привілей: «Хочемо, аби там вічно прославляли Бога згідно з обрядом віри римо-католицької, не дозволяючи осідати жодному відщепенцю, осудженому апостольською столицею; а якщо хтось з міщан католиків відійшов від римської церкви, повинен бути з міста вигнаний, власність його повинна бути забрана або продана. Вірних грецької та вірменської віри допускаю до міського права, забороняючи їм лише займати пост бургомістра. Євреїв як рід плюгавий, хитрий і проти християн через свою віру неприхильний і підступний виключаю і постановляю: щоб їх не приймали; щоб міщани їм будинків не здавали в оренду і не продавали, і наступники мої під жодним приводом їх до міста не впускали»²⁴. 10 березня 1595 р. привілей місту підтвердив король Сигізмунд III.

Єврейський цвинтар в Магерові²⁵

Євреї Магерова вперше згадуються в 1629 році. Наприкінці XVIII століття євреї займалися здебільшого ремеслами (обробка шкіри, кравецтво) та торгівлею. У 1880 році єврейське населення налічувало 1138 осіб (40,6% від загальної кількості населення). Незважаючи на розпочату імміграцію до США наприкінці 19 століття, у довоєнний період єврейське населення з кожним роком зростало. У 1900 році в Магерові проживало 1322 євреї (41,8 % від загальної кількості населення), а в 1910 році – близько 1,5 тис. На початку XX століття діяли три синагоги. У той час тут проживали Ар'є-Лейб Рокех та його син Нохум-Арон із хасидської династії Белза. Створено товариство «Бікур

²³ Magierów Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 5, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw 1884, p. 895. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/896

²⁴ Там же. – С. – 896.

²⁵ URL:<https://www.e-sjf-cemeteries.org/survey/maheriv-jewish-cemetery/>

Холім», «Лінас ха-Цедек» та інші громадські організації. Під час Першої світової війни майже всі єврейські будинки та синагоги були спалені. У 1921 році єврейське населення скоротилося майже до 600 осіб (50% від загальної кількості населення). У міжвоєнний період діяли сіоністські організації, працювали дві єврейські школи.

Точний час заснування єврейського цвинтаря невідомий. Спочатку він з'являється на кадастровій карті 1854 року. Пізніше, у 1860-1880-х роках, він з'являється на картах Австро-Угорщини. У 1939 році він був позначений на польських картах *Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG)*. За словами місцевих жителів, цвинтар зруйнували за радянських часів.

Чисельне зростання єврейської громади Магерова на межі ХІХ-ХХ століть було зупинено еміграцією, переважно до США.

На 01.01.1939 в Магеріві проживало 3090 мешканців, з них 1440 українців-грекокатоликів, 300 українців-римокатоликів – хлібороби, 600 поляків – не хлібороби, 750 євреїв²⁶.

Голокост²⁷

У 1939 році Магерів опинився під радянською окупацією, а в червні 1941 року в місто увійшли німецькі війська.

Навесні 1942 року єврейську громаду Магерова було знищено – частину людей розстріляли на місці, а решту наприкінці вересня та на початку жовтня 1942 року відправили до Рави Руської, а звідти до табору смерті в Белжець.

Ліквідаційна акція в Раві Руській тривала від 7 до 10 грудня 1942 року.

Німецькі війська входять в Магерів, 1941р.²⁸

²⁶ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 65. 121. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

²⁷ The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, vol. II A, eds. Geoffrey P. Megargee, p. 819.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 783.; URL: https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1038-magierow/99-historia-spoleczności/137638-historia-spoleczności#footnoteref1_sq1jiqu

²⁸ URL: <https://archiwum.allegro.pl/oferta/wehrmacht-magierow-ukraina-1941-i8105092647.html>

Немирів, 1935 р.³⁰

Немирів – селище міського типу у Яворівському районі Львівської області. Немирів розташований за 78 км на північний захід від Львова і 18 км на північ від Яворова.

Грамотою Стефана Баторія місту в 1580 році було надане магдебурзьке право. Жителів звільнено на кілька років від податків і мит, встановлено торгові дні і право складу солі, яку привозили з прикарпатських руських жуп. Населення міста складалось із залежних тільки від короля і старости торговців, які користувались привілеєм ярмаркової торгівлі, і ремісників-євреїв, які займали торгівлю площу й володіли на правах спадкової власності будинками і садибами, розміщеними навколо базару; ремісників, зобов'язаних платити чинш від свого ремесла та під час жнив і косовиці відбувати толоку для двору, та жителів передмістя — землеробів, які нічим не відрізнялись від селян.

Місто досить швидко зростало. В другій половині XVII століття в Немирові були гродський суд, пошта, аптека. Найбільше тут проживало українців, менше – поляків і євреїв. У 1640 році побудовано єврейську синагогу, а в 1669 р. – православну церкву.

²⁹ Niemierów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1886. — T. VII. – S. 94-96. // URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/94; Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1902. – Cz. 1. – t. 5. – S. 315. URL: <https://polona.pl/item-view/57ac5e74-8429-4f6f-b96b-66b0593dd461?page=13>

³⁰ URL:<https://kresy.org.pl/8057323,foto.html?idEntity=8057194>// (дата звернення: 27.05.2023).

В XVII столітті Немирів відомий як ремісничий центр. Паперове і скляне виробництво набуло в цей час такого розвитку, що поставило місто в число найважливіших осередків українських промислів XVII століття. Були тут млин і гуральня.

З кустарних промислів Немирова важливе місце належало ткацтву. Ткачі об'єднувалися в цехи, мали свій цеховий статут, встановлений у 1624 році, а в 1758 ще раз підтверджений королем.

Зазнав Немирів лиха й від татарських наїздів, під час яких татари спустошували місто і околиці, перетворюючи поселення у згарища, забирали людей у полон і продавали у рабство. Про розміри татарських грабунків в цих місцевостях свідчить, наприклад, підрахунок ясиру, відібраного в орди, розгромленої 7 жовтня 1672 року Яном Собеським під Немировом. Тоді було визволено 12 тис. чоловіків, жінок і дітей. У пам'ять 200-ліття розгрому орди в Немирові споруджено пам'ятник, який стоїть тут і сьогодні.

На 01.01.1939 в місті проживало 3250 мешканців, з них 900 українців-грекокатоликів, 200 українців-римокатоликів, 1600 євреїв, 550 поляків, а в селі Передмістя проживало 570 мешканців, з них 520 українців-грекокатоликів, 100 українців-римокатоликів, 10 євреїв і 10 поляків³¹.

26 вересня 1939 року з'єднання радянського 2-го кавкорпусу увійшли до міста³². В роки Другої світової війни в Немирові було знищено значну частину будівель, а вживана під час та після війни національна політика окупаційних влад знищили єврейське та репатріювали польське населення з міста.

Немирів, 13 вересня 1939 р.³³

³¹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 64-65. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 17.05.2023).

³² В.Бешанов. Червоний блицкриг. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Beshanov_Volodymyr/Chervonyi_blytskryh/

³³ URL: <https://kresy.org.pl/10268180,foto.html?idEntity=8044991/> (дата звернення: 27.05.2023).

Єврейська громада та Голокост³⁴

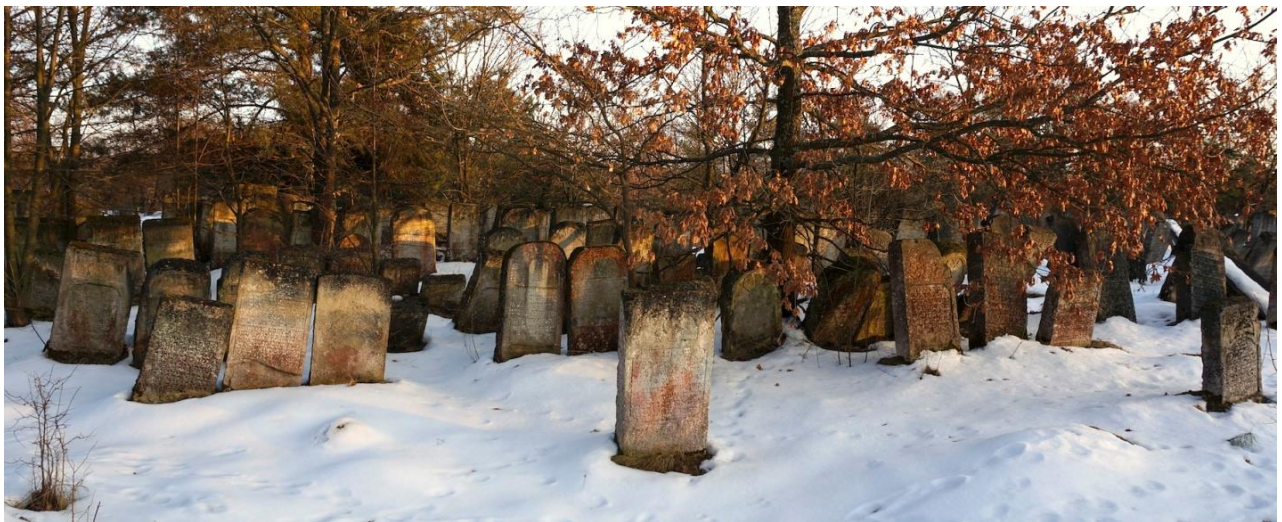
Євреї з'явилися в Немирові наприкінці XVI ст., одразу отримавши численні привілеї.

У 19 столітті місто значно розвинулося і стало відомою оздоровницею. Серед його співробітників були також євреї. Вони також займалися ремеслами та торгівлею, і предмети, які вони виробляли та продавали, були дуже рідкісними, наприклад дерев'яна черепиця або решета та сітки з кінського волосу.

У єврейській громаді Немирова домінували хасидські впливи, що дуже довго залишало мало місця для розвитку будь-яких політичних чи соціальних рухів.

Євреї заселяли центр міста, де був базар, і прилеглі до нього вулиці. В їхніх руках зосереджувалася уся дрібна торгівля, ремесла, серед них було кілька лікарів; євреї працювали аптекарями і перукарями. В 1939 році їх число збільшилося за рахунок біженців з окупованої німцями польської території.

Під час Першої світової війни багато єврейських будинків було зруйновано. Також була зруйнована кам'яна синагога. Багато євреїв покинули місто в той час і більше туди не повернулися. Єврейська громада Немирова зменшилася з 1962 осіб у 1910 році до 1298 осіб.

Єврейський цвинтар у Немирові³⁵

Мурована синагога відома з 1640 р. Існуюча збудована у 1769 р. Після Другої світової війни стояла в руїні.

У 1960-х рр. адаптована на шкільний спортзал і класи. Первісно – барокова споруда провінційного трактування. Мурована з пісковиком і цегли. Складалася з великого однарусного молитовного залу та триярусних приміщень для жінок і синагогальних потреб. Вкрита чотирисхилим дахом. Внутрішній вистрій та архітектурний декор утрачені.³⁶

³⁴ Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, ss. 152–153.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 819, 949.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1/2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 891.

³⁵ Фото © ЄСР. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries/> (дата звернення: 20.05.2023).

³⁶ Синагоги України // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1998. – Ч. 9. – С.105.

Спадщиною єврейської спільноти міста залишилося велике кладовище, розташоване при південних краях Немирова. На його території збереглося кількост кам'яних мацев (надгробків) з XIX-XX століть.

Будівля синагоги, 2013 р.

Наприкінці вересня 1939 року Немирів було окуповане радянською владою. На той час кількість євреїв зросла приблизно до 2500 осіб, оскільки до міста стікалися біженці з інших місць.

27 червня 1941 року, німецька армія увійшла в місто. Одразу почалися контрибуції та примусові роботи.

Перша винищувальна акція відбулася в липні 1942 року. У той час німці депортували близько 800-1000 євреїв з Немирова до Рави Руської, а звідти до німецького нацистського табору знищення в Белжець. Незабаром після цього, у вересні 1942 року, євреїв,

що залишилися в Немирові, розстріляли або депортували.

Єврейський цвинтар у Немирові³⁷

³⁷ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/nemyriv-jewish-cemetery/>

Сасів, 1910-1920 рр.³⁹

Сасів, що неподалік Золочева – спершу тут було село Комарів, назване так на честь його засновника Комара Кухмистовича, яке згадується в “Описі Чорнобильського замку” (1552 р.)⁴⁰. Пізніше володар Олеського замку Іван Данилович з дозволу короля Сигізмунда III у 1615-му році заснував тут місто і назвав на честь свого родового герба “Сас”. Впливовий магнат подбав про розвиток свого міста – отримав дозвіл на ярмарок тричі на рік, торги кожної середи і суботи, крім того мешканці були звільнені від податку на 4 роки. Попри не дуже родючі ґрунти, містечко успішно розвивалось завдяки торгівлі, а ще Сасів славився добірною рибою та медами, ремісничими виробами.

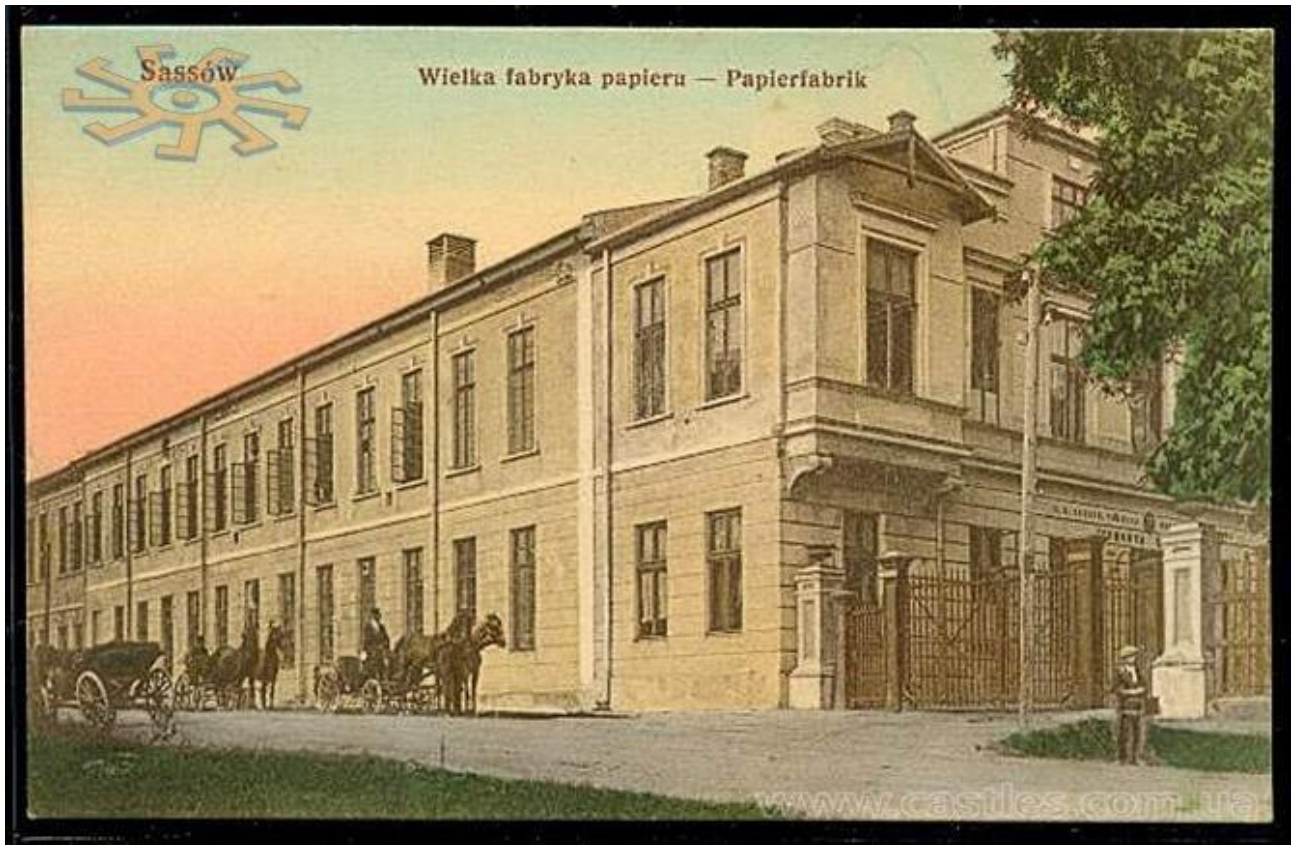
Сасів в часи Австро-Угорщини перетворився на відомий курорт з водолікувальною лічницею. Протягом літа тут лікувались 300-400 недужих, яких доглядали троє лікарів. Крапку в цій історії поставила Перша світова. Палац було зруйновано. Що не знищили за Першої, доби́ли за Другої світової.

Року 1638 у Сасові засновано папірню, на базі якої в 60-х роках ХІХ ст. збудовано одну з найбільших в Європі паперову фабрику. Причому папір експортувався з сасівської фабрики до Німеччини, Франції, Росії та Туреччини. У роки Першої світової війни її знищили російські війська. Залишки фабрики ще й сьогодні видніються обабіч дороги при виїзді зі села в напрямку Підгірців. Донині збереглась і назва колишнього передмістя – Папірня.

³⁸ Sasów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1889. – Т. X. – S. 333. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/333

³⁹ URL: <https://castles.com.ua/s.html>

⁴⁰ Опис Чорнобильського замка 1552 року // Архів Південно-західної Росії, що видається Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів: Акти про заселення = Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Т. VII-1. — С. 587—592. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch7_t1.pdf

Папірня у Сасові.⁴¹

Єврейська громада⁴²

Євреї у Сасові мешкали ще з часу його заснування. 1637 року в містечку, неподалік синагоги, створений єврейський цвинтар. 1726 року тогочасний власник міста Сасова – магнат Якуб Людвік Собеський – син спочилого на той час польського короля Яна III Собеського, надав привілей, яким дозволив сасівським євреям відкривати власні корчми, вільно торгувати різним крамом; громадські будівлі, що були у власності єврейської громади, звільнялися від сплати податків.

Наприкінці XVIII століття рабином Мойше Йегуда Лейб Ерблїхом, вихідцем з Олеської династії, у Сасові заснований хасидський двір. Досі хасиди шанують пам'ять сасівського рабина Моше Лейба, який уславився як каббаліст – послідовник духовного містично-філософського вчення. У польському часописі "Земля" (№ 2 за 1914 р.) у статті про Підгірці можна прочитати опис і Сасова: "Велика жидівська місцина, повна вибоїн та ровів на ринку, яку, здається, ніколи не підмітали, темна, якщо місяць не підсвітить, бо на ній немає жодного ліхтаря, але горда своїм званням резиденції рабина-чудотворця".

⁴¹URL: <https://castles.com.ua/s.html>

⁴²Єврейське минуле Сасова. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/5759/evrejske-mynule-sasova.html>; Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 292.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1889, s. 463.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 759, 850–851. The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1141.

Для того, щоб знайти місце поховання відомого великого цадика, довелося витратити багато сил і праці. Голова єврейської релігійної громади «Турей Загав» Мейлах Шейхет сприяв відновленню могили раббі Мойше-Лейба із Сасова та будівництву шатра на місці його поховання у Сасові. У шатрі встановлено дві пам'ятні плити. На білих піщаних плитах вибиті імена цадика і раббі Йегуди Меіра бен Рафаеля - його батька.

Основними видами зайнятості євреїв у ХІХ – початку ХХ століття були виготовлення свічок та мережив (так звана «іспанська робота»). Мереживо широко застосовувався в оформленні одягу, що використовувався для здійснення євреями релігійних обрядів. Від 1906 року у Сасові діяло відділення єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон», 1908 року в селі функціонувало училище на 102 учні, що фінансувалося благодійним фондом імені барона Моріса де Гірша. У 1920-1930-х роках в Сасові діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

Сасів, вулиця Божнична – Синагогальна. 1910-1920 рр.⁴³

Відомі євреї-уродженці Сасова

Імбер Самуель Якуб⁴⁴ народився 24 лютого 1889 р., псевдонім Ян Неміра, – єврейський поет і публіцист, писав мовами їдиш, івритом та польською мовою. Походив із родини з літературними традиціями (син єврейського письменника Шмар'ягу Імбера, доводився племінником Нафталі Герца Імбера, автора національного гімну Ізраїлю «Га-Тіква»). Самуїла можна вважати духовним батьком їдишської поезії в Галичині. Він також писав для польсько-єврейської преси, намагаючись покращити імідж євреїв у власних очах їхніх польських співгромадян.⁴⁵

⁴³ URL: <https://kresy.org.pl/9717476,foto.html>

⁴⁴ Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001.

⁴⁵ Магдалена Рута. «Асы чистой расы», или взгляд Самюэля Якуба Имбера на польско-еврейские отношения. Иудаические исследования. 2(42), стр. 253–278, 2018. ISSN 2450-0100. URL: file:///C:/Users/38067/Downloads/Studa%20Judaica_2_42_253-278.pdf; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2825-imber-samuel-jakub>

Автор відомої поеми *Esterka* (1911), в якій описується історія кохання короля Казимира III та Естерки (дочки єврейського коваля) – незважаючи на помітний ентузіазм Імбера щодо польсько-єврейського симбіозу, незаконне кохання зображується як неминуче приречене.

Під час Першої світової війни Імбер редагував збірку «*Inter Arma*» («Серед стуку зброї», 1918), що включала не лише його власну військову поезію, а й вірші його соратників з Лемберга Урі Зеві Грінберга та Мелеха Равіча. Відразу після Першої світової війни він заснував літературний місячник «*Найленд*» (1918–1919) як орган галицького неоромантизму. Повної зрілості Імбер досяг у своїх останніх віршах, есеїстиці на ідиш та полемічній прозі польською. Імбер був убитий в Озерній антисемітами під час погромів в часи нацистської окупації міста в 1942 році.

Нахум Бомзе⁴⁶, також: Нохем Бомзе, Нухім Бомзе (7 серпня 1906, Сасів – 13 травня 1954, Нью-Йорк).

Літературна кар'єра Нахума Бомзе почалася в 1929 році, коли він, як член літературної групи, зосередженої навколо львівського журналу *Cusztajer*, опублікував томик віршів «*In diteg fun der woch*».

Під час перебування у Львові поет познайомився зі Станіславом Вінцензом

Нахум Бомзе

– етнографом, прозаїком і культурологом, з яким подружився на багато років. Бомзе був постійним і улюбленим гостем у домі Вінценза, і вони познайомили один одного зі своїми друзями-літературниками. У есе «Поет срібних квітів», присвяченому Нахуму Бомзе, Вінценз згадував, яке враження справила на нього творчість молодого поета із Сасова: «Я був здивований і зачарований без жодного перебільшення. У цих віршах була якась простота старовинної лірики та звучання пісні. Крім того, вони були живим голосом міста і села, полів і лісів, що оточували місто. Над усім була постать уже померлої Матері, яка до старості працювала саме в такій ткацькій майстерні. Хоча я був знайомий з мовою ідиш, я не очікував [...], що з нього можна витягти такі відтінки».

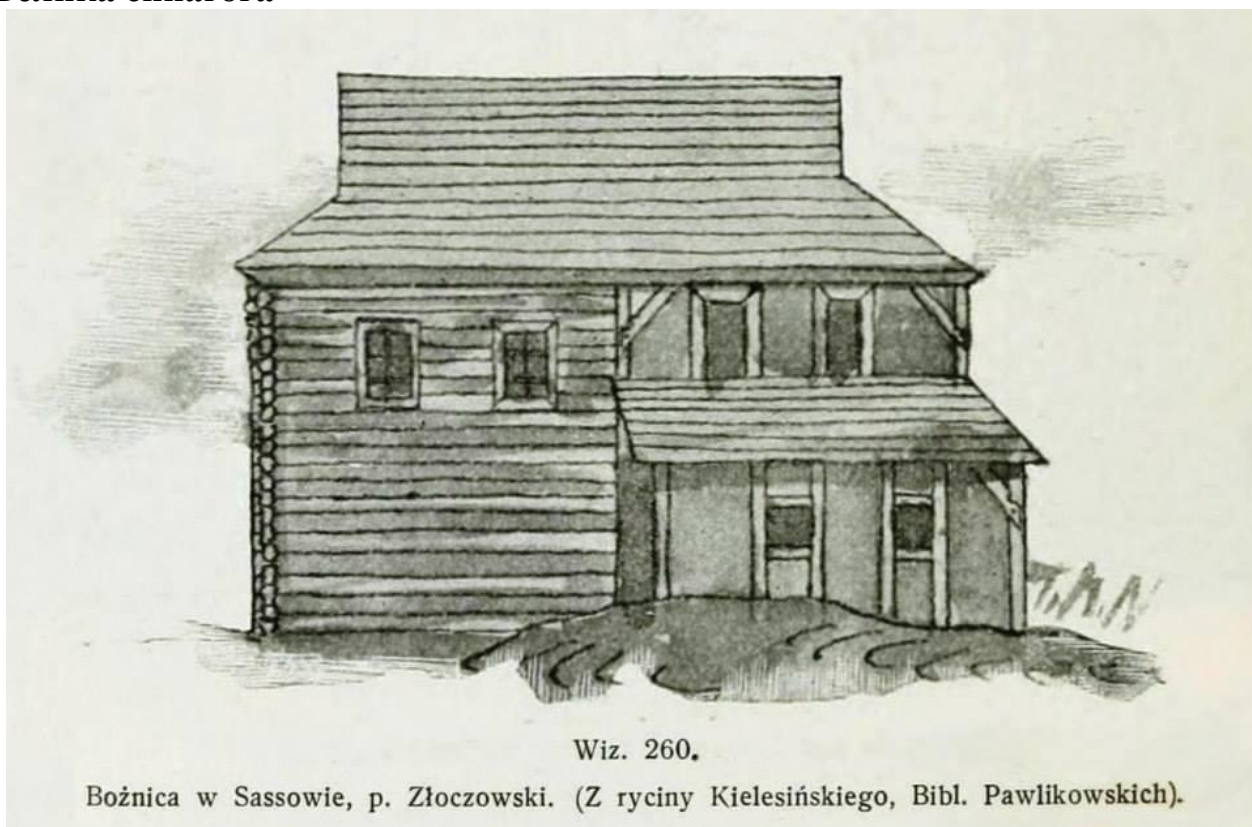
Після початку Другої світової війни Нахум Бомзе повернувся до Львова. У 1941 році перед тим, як його призвали до Червоної армії, він встиг опублікувати збірку віршів «*Ibergang*» (їдиш: переправа). Через кілька місяців його звільнили з армії, а решту війни провів в Узбекистані. Хоча він стверджував, що перебування в Росії знищило його та його поезію, саме під час поневірянь по СРСР був написаний його знаменитий вірш «Молитва моєї матері перед темрявою» (перекладений у 1955 році, на прохання Вінценза, Чеславом Мілошем). У 1946 році з Ташкента через Москву повернувся до Сасова. Звідти він поїхав до Лодзі, яка тоді була центром єврейського

⁴⁶ Braćawska I., Bomze Nachum, *Polski Słownik Judaistyczny*, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski. URL: <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=17694>

політичного та культурного життя. Там він приєднався до відновленої Спільки єврейських письменників, журналістів і акторів.

Після Келецького погрому (липень 1946 р.) поет вирішив виїхати з Польщі. У грудні 1946 року приїхав до Швеції, звідки у травні 1947 року виїхав до Франції. Як сіоніст, який негативно відгукувався про Радянський Союз, він піддавався численним нападкам і звинуваченням у нібито співпраці з американською розвідкою. У вересні 1948 року як делегат Єврейського літературного товариства в Парижі він поїхав до Нью-Йорка на Всесвітній конгрес єврейської культури. Коли його віза на тимчасове проживання у Франції закінчилася, він був змушений повернутися до Польщі. Виходом із ситуації стала еміграція за океан (1948) і отримання американського громадянства. Як видно з листів до Станіслава Вінченца, він сумував за друзями, знайомими краєвидами та природою. До самої смерті (у віці всього 46 років) він жив у Нью-Йорку.

Велика синагога⁴⁷

Дерев'яна синагога до наших днів у Сасові не збереглася. Малюнок 1902 р.

У 1826 році в містечку, згідно з „Донесенням Галицькому намісництву”, було три дерев'яні синагоги. Велика відзначена як „синагога дерев'яна, перед 100 роками (тобто 1726 р. – О.Б.) збудована”. Дві інші, також дерев'яні, названі школами, споруджені: „перед 50 роками і перед 30 роками” (відповідно 1776 і 1796 р.). Збереглися два іконографічні зображення сасівської божниці –

⁴⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 85. – Спр. 2365. – Арк. 145.; Moklowski K. Bóznice drewniane i meczety // Sztuka ludowa w Polsce. – Lwów, 1903. – S. 430.; Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: синагоги. – Пам'ятки України, 2006 р., № 3, с. 53.

гравюра К. Келесінського й схематичний рисунок К. Мокловського, зроблений, імовірно, за цією гравюрою на зламі XIX-XX століть. На гравюрі фігурує монументальна будівля, розміщена на узвишші поруч з дерев'яною церквою (збереглася дотепер). Дерев'яний будинок ліворуч – очевидно, одна з малих синагог. Велика синагога – традиційна в просторово-композиційному вирішенні споруда, рівновисокі частини якої були покриті спільним причілковим дахом з острішками. До високого, кожухованого гонтами, зрубу односвітлової молитовної зали прилягала двоярусна фахверкова брила з пулішем і жіночими галереями. Обидві частини – двовісні з прямокутними прорізами. Комин над синагогальними приміщеннями вказує на те, що божниця була „теплою”, тобто обігрівалася. Знищена, напевно, під час Першої світової війни.

Гравюра 1836 р. К. Келесінського.

Голокост

2 липня 1941 року Сасів окупований військами Вермахту. В перші дні окупації загинуло 22 євреї. Згодом окупаційною владою в Сасові був створений табір примусової праці для євреїв. Тут утримувалося близько 250 осіб, яких використовували для робіт у каменоломні неподалік села, що належала фірмі Радебойля. Жіноча частина табору функціонувала від серпня 1941 року до липня 1943 року, а чоловіча – від листопада 1941 року до липня 1943 року. У липні 1943 року табір ліквідований, всі в'язні були розстріляні, а бараки — спалені⁴⁸. Близько 100 євреїв було депортовано до табору смерті поблизу

⁴⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944) / Ред. кол.: Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко, І. М. Лушніков, Є. С. Максимчук, Р. Я. Пиріг, Г. Д. Рябокони, В. Й. Скаковська, П. М. Шатковський, Ю. С. Шемшученко; Упоряд. матеріалів, М. Г. Дубик; Наук. ред. Г. В. Папакін. Державний комітет архівів України; Український

польського села Белжець. Під час німецької окупації був повністю знищений єврейський цвинтар.

Меморіал масового поховання євреїв у лісі біля Сасова. 2017 р.⁴⁹

Ринок в Сколе, 1938 р.⁵¹

Перша письмова згадка про Сколе відноситься до 1397 року, коли польський король надав привілей на володіння селищем і довколишніми землями братам Волохам. Протягом XIV-XV ст. поселення кілька разів зазнавало нападів татар і мадярів, неодноразово було зруйноване. До 1772 року Сколе перебувало у складі Речі Посполитої та належало різним магнатам – ним управляли воєвода Ян Тарновський, князь Островський, князь Заславський, рід Любомирських.

Саме князь Олександр Януш Заславський після чергового спустошливого нападу татар заклав у 1660 році поруч із селищем місто, яке назвав на власну честь Олександрією. Проте назва не прижилася і досить швидко місто стали називати як і селище – Сколе.

З 1772 року Сколе – у складі Австрійської (а потім Австро-Угорської) імперії. В цей час до міста приїжджає чимало німецьких колоністів, завдяки яким стався значний розвиток промисловості та торгівлі. На початку XVIII ст. в околицях з'являються німецькі підприємства – залізна гута із першою на Галичині доменною піччю, складувна піч. Німецькі ремісники утворюють три власні колонії, а також активно селяться у місті. Їх вплив і досі відчувається у Сколе – не лише в архітектурі, а й в побуті, веденні господарства, місцевому діалекті.

Друга половина XIX ст. для міста стало часом значного розвитку. Тодішній власник Сколе, граф Кінський, збудував тут перший паровий тартак і найбільшу в Галичині сірникову фабрику. У 1885 р. до Сколе прокладено

⁵⁰ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Skole /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. X, Warszawa 1881, s. 688-689. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/688

⁵¹ URL: <https://kresy.org.pl/8967337,foto.html?idEntity=8967209>

залізницю, що привело до міста туристів і спричинило розвиток рекреаційного господарства.

У 1886 р. австрійські барони, брати Гредлі, заснували у місті власну фірму, яка згодом розвинулася у величезний промисловий комплекс і впливала на життя всієї Сколівщини.

Зусиллями братів-баронів по всіх Сколівських бескидах було прокладено вузькоколійку, також ними був побудований керамічний водогін, який працює і досі, споруджені школи та лікарні.

Під час Першої світової війни Сколе не постраждало, активних бойових дій тут не велося. До 1939 року місто входило до складу Другої Речі Посполитої.

30-ті роки ХХ ст. позначені розвитком туризму, щороку до курортів Сколівщини у цей час приїжджає до двох тисяч відпочивальників.

1939-1941 рр. – у Сколе панують совети.

У червні 1941р. місто без бою окупує фашисти і залишаються до серпня 1944. За ці роки було розстріляно понад три тисячі жителів (здебільшого євреїв), спалено чимало житлових будинків, зруйновано важливі промислові підприємства.

Палац баронів Гредлів. Сколе, 1930 р.⁵²

⁵² URL: <https://kresy.org.pl/8959344,foto.html?idEntity=8955678>

Єврейська громада⁵³

Єврейська громада існувала в Сколе з XVIII століття. У 1765 році в місті та навколишніх селах було 1063 євреї, які платили подушний податок. На схід від ринкової площі була синагога⁵⁴ збудована всередині XIX ст.

Рабин Сколе Барух Пінхас Рабинович

У другій половині XVIII століття євреї Сколе завозили вино з Угорщини. У другій половині XIX століття багато євреїв у Сколе заробляли лісоторгівлею, деревообробкою, виробництвом будівельних матеріалів, торгівлею сільськогосподарськими продуктами та транспортом. На місцевій сірниковій фабриці працювали єврейські робітники.

Коли наприкінці 19 століття Сколе стало літнім гірським курортом, євреї також знаходили там засоби до існування у заняттях, пов'язаних із сезоном відпусток. Тут розміщувався літній табір для єврейських дітей Львова.

У 1880 році громада нараховувала 1338 осіб (65% від загальної кількості населення); 2095 (61%) у 1900 році; 3099 (48%) у 1910 р.; і 2410 (40,2%) у 1921 р. У 1938 році в Сколе було 2670 євреїв.

У період незалежної Польщі, після Першої світової війни, євреї в Сколе бідніли і отримували підтримку від єврейських фондів допомоги. Було активне громадське та культурне життя. Сіоністський рух здобув багато прихильників серед молоді.

Євреї на базарі в Сколе⁵⁵

⁵³Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX1 (1930), 100, 108, 123, 148. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/33578/edition/32588/content>; B. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich (1937) URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/67497/edition/74878/content>; Фото. URL: https://www.geni.com/photo/view/6000000007388210534?album_type=photos_of_me&photo_id=600000017228345002

⁵⁴ Дата будівництва синагоги не відома, була закрита німцями після захоплення ними міста під час Другої світової війни. В даний час тут розташовано кінотеатр

⁵⁵ URL: <https://unc.ua/uk/auction/iudaika-evrei-na-bazare-skole-1392681/> (дата звернення: 11.06.2023).

Торгівельне та громадське життя припинилося у вересні 1939 року, коли Сколе було приєднано до Радянського Союзу.

У липні 1941 року прибула угорська армія; у серпні німці створили юденрат.

У вересні 1942 року більшість євреїв було відправлено до трудових таборів. Євреїв Сколе остаточно розстріляли в червні та серпні 1943 року.

**Пам'ятник загиблим під час Голокосту.
Сколе, 2013 р.⁵⁶**

Єврейське кладовище в Сколе, 2013 р.⁵⁷

⁵⁶ URL: <https://extrayad.blogspot.com/2013/06/skole-5-june-2013.html/> (дата звернення: 11.06.2023).

⁵⁷ URL: <https://extrayad.blogspot.com/2013/06/skole-5-june-2013.html/> (дата звернення: 11.06.2023).

Salina w Stebniku.
Igniew Franczukowski (bynio) kresy.org.pl

Fot. H. Gąsiorowski.

Головна будівля копальні солі, 1925 р.⁵⁹

Найдавніша форма назви поселення, наведена в історичних документах – Іздебник. Перша письмова згадка про поселення Іздебник відноситься до 1440 року. За іншими даними – 1433 року, коли польський король Владислав II Ягайло продав це село разом з іншими сусідніми магнату Влодку. Вже за 7 років село завдяки магдебурзькому праву перетворилося на місто. Цю назву згадує і український вчений Михайло Ваврик. Назва поселення «Істебник» присутня в праці вченого-мистецтвознавця Михайла Драгана «Дерев'яні церкви України», виданій у Львові в 1937 році.

Хоча Істебник і належав польським магнатам, але керував усіма маєтностями найманий управитель із числа місцевої шляхти. В акті розмежувань деяких сіл з 1521 р. місто згадано під теперішньою назвою – Стебник.

Ситуація в колись процвітаючому Стебнику змінилася з приходом Австро-Угорської державності. Якщо раніше селяни могли видобувати солі, хто скільки зміг, то нова влада на соляний промисел встановила імператорську монополію. Стебничанам заборонялося випаровувати ропу навіть тоді, коли та

⁵⁸ Stebnik 3.) S., wś, pow. drohobycki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1890. – Т. XI. – S. 313. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XI/313; Янко М. П. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Знання, 1998. С. 337. – 432 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001557>; М. Ваврик «По василіанських монастирях» м. Торонто, Канада. 1958. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12240/file.pdf>

⁵⁹URL: <https://kresy.org.pl/8057175,foto.html>

заливала їхні городи. За порушення цього припису на селян накладали штрафи або карали тілесно.

Наприкінці XIX та на початку XX ст. в Стебнику розпочалися заходи щодо видобутку калійних солей, котрі використовувалися в якості мінеральних добрив у рослинництві. Однак, до промислових виробництв ще було дуже далеко. Пожвавило життя містечка прокладання залізничної гілки з Дрогобича до Трускавця.

Радянські роки позначились розбудовою промислового потенціалу міста і, на жаль, масштабною екологічною катастрофою 1983 р. Після неї видобуток калійних солей було остаточно припинений в 1988 р.

Незважаючи на те, що Стебник місто промислове, що тут нема давніх сакральних споруд, замків чи палаців, однак є такі пам'ятки, що заслуговують на увагу. Це давні виробничі об'єкти: солеварня «Саліни» та копра шахти «Кюбек» середини XIX ст.

Учасники Міжнародного студентського конгресу у Трускавці відвідали соляну шахту у Стебнику. 9 травня 1930 р.⁶⁰

Головна будівля копальні солі. Стебник, 2011 р.⁶¹

⁶⁰ URL: <https://kresy.org.pl/8806989,foto.html/> (дата звернення: 09.06.2023).

⁶¹ URL: <https://kresy.org.pl/10095882,foto.html?idEntity=8050534/> (дата звернення: 09.06.2023).

Єврейська громада

Починаючи з 1404 року євреї почали прибувати до Стебника. Але їх громада була не чисельною. Відомо, що в 1931 році проживало 3300 осіб (без Колпця та Сільця). З них близько 75% населення становили українці, решту – великі громади поляків-робітників заводу, євреїв-торговців і ремісників, та невелика кількість німців – сільськогосподарських поселенців. У кількісному відношенні – це від 130 до 180 осіб або до 20 єврейських сімей.

Спогади⁶²

Пані Марія Стецишин народилася у Стебнику 1929 року, вона зокрема згадує: *«В основному євреї займалися торгівлею. Їх будинки стояли вздовж*

Марія Стецишин

дороги на Дрогобич. Пам'ятаю Мойся, який торгував сигаретами та горілкою. Леміль мав магазин із взуттям, Шварц і Боксер – із продуктами. Торгували м'ясом Ільо та Мортко. Фрайліхман, Бридер, Чарна – власники магазинів, в яких «було все». Відомо, що Хана і Гершко продавали сахарину. У них ріс синок Йойна. Торгував телятами Шльома. Гершко та Ворон купували у людей молоко і збували його у Дрогобичі. Власником крамниці був Біюм. Не цуралися стебницькі євреї й роботи на землі, годували худобу. Монашко мав поле і дві корови. Відомо, що він заснував невеличку цегельню, що знаходилася за селом, в Млинищах. Тримала корову Реха. Жили в нас євреї, які заробляли на життя тим, що різали курей

для всієї громади.

Відомою в селі кравчиною була Естра, знаним шевцем – Цвайнос. Проживав у нас патентовий медик Грубер. Він був лікарем, тоді казали «доктор», від усіх хворіб. Була в Стебнику синагога. На жаль, не збереглася. Її зруйновано під час війни. У Стебнику євреї збудували й свою баню, яку часто відвідували. Її приміщення не збереглося. Навчалися діти у польській та українській школах. Були вихованими. Єврейські та українські діти не ворогували, інколи сварилися, як між дітьми буває.

Шльома, в якого було багато дітей, приходив на «посяди». Запам'ятались його слова, звернені до батька: «Нами розчинили, а вами, українцями, замісять». Слова були пророчими. З приходом військ гітлерівської Німеччини ситуація погіршується. У Стебнику не було гетто, юденрату. Усіх вивезли у Дрогобич. Невідомо, чи вдалося комусь із наших євреїв врятуватися. З приходом радянської влади почали вивозити українців у Сибір, на Колиму».

Таким чином, Друга світова війна призвела до змін в складі населення Стебника. Протягом 1941-1942 років внаслідок німецької окупації зникла

⁶²Єврейська громада Дрогобича і Стебника крізь призму історії Другої світової війни/Упор. Л. Стельмашук. – Дрогобич: Посвіт, 2014. – 20 с. URL: file:///C:/Users/38067/Desktop/stebnyk_drogobych.pdf

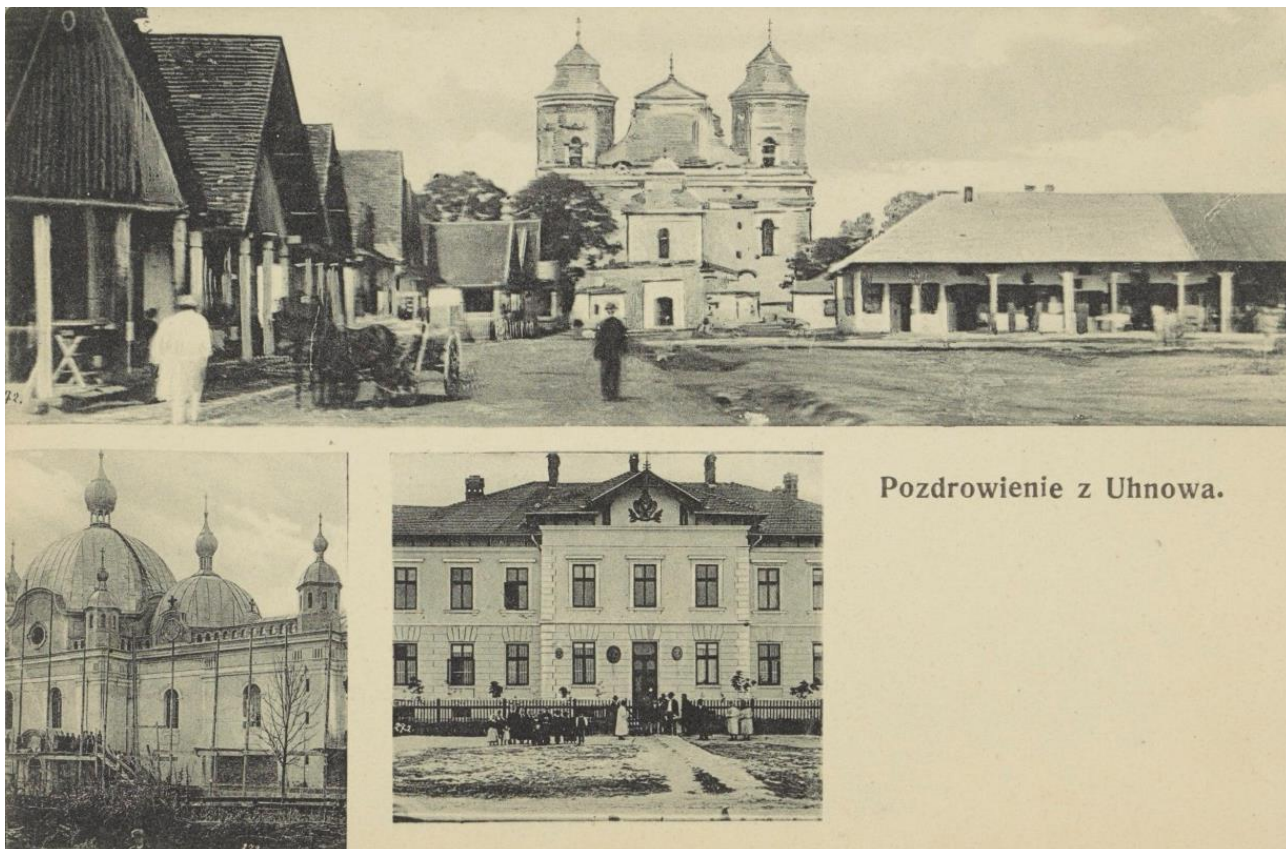
єврейська громада. Виїхали німці. Покинули місто і поляки. Стебник став українським. Але, на нашу думку, втратив особливий багатонаціональний колорит.

*До війни тут стояла єврейська синагога.
Фото 2014 р. Сучасна вулиця М. Колесси.*

*Колишній будинок
Шварца з продуктовим
магазином.
Фото 2014 р. Сучасна
вулиця Дрогобицька.*

Угнів, 1930 р.⁶⁴

Нині Угнів не тільки найменше, але, мабуть, і найбільш непримітне місто в Україні. Розташоване воно у Сокальському районі на Львівщині, за кілометр-два від українсько-польського кордону, на березі ріки Солокія, що впадає в Буг, у мальовничій місцевості серед лісів.

Час заснування міста Угнів достеменно не відомий. Перша літописна згадка про нього датується 1360 роком, хоча є припущення, що це поселення згадується ще у «Повісті минулих літ». Того часу це було скоріше велике ремісниче село, ніж місто. З 1462 року Угнів отримав магдебурзьке право, а разом з ним – привілей на проведення ярмарок та торгів. У місті з'явився бургомістр, вїйт, судді та громадська рада. У 1470 році тодішній власник міста, Зигмунт з Радзанова, заклав в Угневі католицький костел, а згодом і парафію.

На відміну від більшості українських міст, Угнів ніколи не знав кріпосного права, це завжди було місто ремісників – шевців, чоботарів, кушнірів, ковалів, гончарів. Чоботи-угнівці були відомі далеко за межами міста. Іван Франко тричі приїжджав сюди і навіть присвятив окрему роботу опису виробництва

⁶³Uhnów [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1881, s. 755. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/ (дата звернення: 06.04.2023); Božik, S. i Petrišin, W. – Божик, С Петришин., (1960). Топографія Угнова і околиці W: В. Лев (red.), Угнів та Угнівщина. Историко-мемуарний збірник Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23458/file.pdf>; Kukiz, t. (2010). Uhnów. Kresowe miasteczko nad Sołokiją. Wrocław: Tadeusz Kukiz.; Olga Kich-Maslej Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej z perspektywy postmigracyjnej XX w. – cmentarz miejski w Uhnowie <https://czasopisma.ignatianum.edu.pl/pk/article/view/2401/2150>; <https://xn--80aimngt.xn--j1amh/%D1%83%D0%B3%D0%BD%D1%96%D0%B2>

⁶⁴ <https://www.facebook.com/216532571884064/photos/a.225763764294278/1206278652909446/> (дата звернення: 06.04.2023).

угнівських чобіт. Мали угнівці і власний неповторний одяг, яким дуже пишалися.⁶⁵

XIX століття стало часом розквіту, бо в Угневі з'явилися меценати – родина Жуковських, які побудували у місті бурсу і церкву, сприяли загальному покращенню умов життя містян.

С 1951 року Угнів перейшов до СРСР, тоді його залишили і поляки. Відтоді місто стало малолюдним, непримітним і напівзакритим. Попри величну історію, сьогодні Угнів фактично занепадає, не маючи ані робочих місць, ані людських умов для життя. Наразі місто навіть не газифіковано, а основним засобом пересування розбитими дорогами залишаються велосипеди.

Єврейська громада⁶⁶

Єврейське населення жило в Угнові ще в XVI столітті, оскільки в сусідньому Белзі була єврейська громада ще до 1507 року (Guldon and Wijaczka, 2008, p. 174). З часом єврейська громада почала домінувати в місті. На початку XX століття збудовано для потреб громади, що динамічно розвивається – нову велику синагогу. На вулиці Жуковських зберігся цілий комплекс синагог Угнув, що складається з великої синагоги з червоної цегли (імовірно 1900 р.) і талмудичного будинку, що стоїть поруч. Зараз будівлі розташовані на території (і належать) місцевого ПТУ. За часів СРСР тут були класи та майстерні, сьогодні вони використовуються епізодично. За розповідями колишніх мешканців Угнова, особливу релігійну функцію в минулому серед єврейської громади містечка виконувала також будівля навпроти школи, розташована біля автобусної зупинки. Ймовірно, це був молитовний дім хасидів.

Цвинтар⁶⁷

Крім монументальної архітектурної спадщини, яку можна побачити в культурному ландшафті Угнова, важливим відображенням багатонаціональної та багатокультурної колишньої Республіки Польща є також історичні цвинтарі. Підкреслимо, що стосовно всіх перелічених нижче цвинтарів Угнова, незалежно від того, чи збереглися надгробки чи були знищені, ми без винятку вживаємо теперішній час. Як слушно нагадує Кшиштоф Білявський, у єврейській традиції, згідно з галахічними вимогами – кладовище є місцем спочинку померлих, які очікують на прихід Месії, і як таке воно не підлягає

⁶⁵ Народне вбрання з гміни Угнув, повіт Рава Руська. Фотографія, зроблена для альбому, що демонструє культурне розмаїття східної Галичини. (Фалькевич Кароль, Інформаційний путівник до етнографічної виставки, організованої в Тернополі на честь приїзду Його Імператорської Величності Високоповажного Ерцгерцога Рудольфа, Гарнополь 1887 р.) Походження: Подарунок Кароля Ланцкоронського для Польської академії мистецтв і наук, 1929 р. URL: <https://kresy.org.pl/8799318,foto.html>

⁶⁶ <https://sztetl.org.pl/pl/miotowosci/u/877-uhnow/114-cmentarze/37615-cmentarz-zydowski-w-uh-nowie-wul-rawska>

⁶⁷ Єврейський цвинтар в Угнові URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miotowosci/u/877-uhnow/114-cmentarze/37615-cmentarz-zydowski-w-uh-nowie-wul-rawska> .

ліквідації, воно завжди «є», навіть коли на його поверхні немає надгробків. Також у християнській традиції цвинтар є постійно сакралізованим простором, а це означає, що його святість не може бути порушена. Це охороняється як нормами канонічного права, так і глибоко вкоріненими переконаннями. Історичні цвинтарі Угнева «означають», оскільки вони є особливим простором, де поєднуються історія, культура, мова, релігія та секуляризм. Історичними кладовищами в Угневі є два єврейських кладовища: перше (так зване старе єврейське кладовище), розташоване біля синагоги, на вулиці Жуковських, 1, (сьогодні зовсім невидиме), друге – єврейський цвинтар в Угневі, заснований близько 1800 р., розташований на південній стороні містечка, розташований ліворуч від дороги, що веде до Рави Руської, зруйнований під час німецької окупації та в післявоєнний період, особливо за часів СРСР. На них не збереглося жодної мацеви, сьогодні вони використовуються як парк.

Будівля синагоги та колишня єврейська школа (хедер) в Угневі.

Операція «Рейнхардт»⁶⁸

27 липня 1942 року транспорт з 3500 євреями був відправлений з Рави Руської до табору смерті в Белжець. З Рави прибуло близько 2000 осіб, з Немирова і Магірова близько 1000, з Угнева – 500 осіб. Євреїв, які залишилися в місті, у жовтні 1942 року відправили до гетто в Раву Руську.

⁶⁸ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгардт» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

Новий Яричів, ринок. 1904 р.⁷⁰

Перша писемна згадка під назвою Яричів належить до 1370 р. Від 1563 року містечко відоме під сучасною назвою. 1618 р. польський король Сигізмунд III Ваза подарував Новий Яричів канцлеру коронному і гетьману великому коронному С. Жолкевському. Отримав магдебурзьке право в містечку 2 рази на рік проводились ярмарки, а раз на тиждень – торги. В 1695 р. Новий Яричів зазнав спустошливого нападу татар.

Після 1-го поділу Польщі 1772 р. відійшов до Австрії (від 1867 р. – Австро-Угорщина).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) – у складі Західноукраїнської Народної Республіки. 1919-1939 рр. належав Польщі.

Від 1939 – у складі УРСР.

⁶⁹Jaryczów Nowy, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 463. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/463 ; Jaryczów Stary, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 464. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/464; Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński: Jaryczów. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym, i statystycznym. T. 2. Cz. 2. Warszawa, 1845, s. 607. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=34>; Данилюк Ю.З., Дмитрук В.І. НОВИЙ ЯРИЧІВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Novyj_Yarychiv_sm

⁷⁰ URL: <https://castles.com.ua/ny.html>

На початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр., наприкінці червня 1941 р., окупований Новий Яричів увійшов до складу Генеральної губернії. У липні 1944 р. звільнений військами Першого Українського фронту.

Єврейська громада і Голокост⁷¹

Перші євреї з'явилися в Новому Яричеві в 1577 році. У 1628 році в міських книгах зазначено, що в місті не було євреїв, які б не платили податки. Євреї розвинули в Яричеві промисловість декоративних поясів, ткацьку промисловість.

У XVIII столітті євреї були економічно активні переважно у сфері ремесел. У 1822–1837 роках рабином у Новому Яричеві служив лідер хасидів рабин Шалом Галеві Розенфельд (1800–1851), відомий як «Вундеркінд Рави».

Наприкінці XIX століття тут діяли синагога, навчальний заклад.

Синагога в Новому Яричеві, 1910 р.⁷²

Велика пожежа 1872 року залишила 2000 євреїв без «даха над головою». Згоріло майже все місто, особливо єврейська частина. Місто повільно відбудовувалося, коли почалася Перша світова війна. Російські війська пограбували та спалили єврейські будинки. Через скупченість і погані санітарні

⁷¹ Destruction of Jaryczow: Memorial Book to the Martyrs of Jarczow and Surroundings (Novyy Yarichiv, Ukraine) – Знищення Яричева: Книга Пам'яті мучеників з Яричева і околиць URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Novyy_Yarichev/novyuyarichev.html; URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/novyuyarichiv-jewish-cemetery/>

⁷² URL: <http://www.parafiajaryczow.com/parafia-jaryczow-11541>

умови єврейське населення спустошили хвороби. Більшість євреїв виїхали до Львова та інших великих міст Австрійської імперії або до Америки.

У 1890 році єврейське населення налічувало 1168 осіб (40% від загальної чисельності) і досягло 1608 осіб, приблизно половини від загальної чисельності, до 1910 року. У післявоєнний період воно зменшилося до 926 (43% від загальної чисельності) в 1921 році.

Польська влада відновила якусь подобу миру та спокою, але місто так і не відновило свого колишнього економічного статусу. Більшість євреїв, які покинули місто під час або відразу після війни, ніколи не повернулися до Нового Яричева. Перед Першою світовою війною єврейське населення налічувало близько 600 сімей. Після війни відбувся невеликий спад.

У 1930-х роках у Новому Яричеві був центр хасидського двору нащадка Баал Шем-Това Шмуеля Гуцмана (1902–1970).

Євреї Нового Яричева були дуже побожними; більшість були послідовниками бельцівського рабина. Офіційним рабином міста був рабин Пінхас Житомир, але в місті було ще кілька рабинів.

«Коли я говорю про Яричев, я, звичайно, маю на увазі район ринку, оточений єврейськими будинками, які утворювали цілі вулиці. Тут розташовувалися євреї-комірники з довгими бородами й кучерями, у великих чорних оксамитових капелюхах і довгих чорних пальтах, які продавали свої товари. У бічних вулицях єврейські жінки були зайняті приготуванням їжі, випіканням, прибиранням і шиттям, як і личить єврейським дочкам. Пахощі єврейської кухні пронизували повітря на вулицях. З відчинених вікон майстерень, де працювали євреї-кравці, шевці, швачки, прядильники, лунали веселі й сумні єврейські мелодії. З інших місць переважали співи вивчення Тори, особливо співи, використані під час вивчення Талмуду».

На початку війни, у 1939 році, на 5700 день Йом Кіпур, радянські війська увійшли в місто. Вони конфіскували магазини та будинки заможних євреїв, але не накладали жодних повинностей на місцеве єврейське населення. Однак єврейських біженців із заходу в 1940 році радянська влада переправила в Росію.

Після початку війни між Німеччиною та СРСР Новий Яричев був завойований німецькою армією. Це сталося на початку липня 1941 р. Невдовзі німці ув'язнили близько 30 євреїв (очевидно як заручників), яких поступово звільнили в обмін на викуп. Німці також змусили всіх євреїв носити нарукавну пов'язку із символом зірки Давида та запропонувати давати щодня 100 молодих людей для примусових робіт у місті. У першій половині липня німці заарештували 13-14 відомих євреїв і розстріляли їх за містом.

Раніше німці сформували місцевий юденрат і єврейську поліцію. Головою юденрату вони призначили молодого єврея Ізраїля Індіка, сина багатого торговця лісом, але під час згаданої страти його застрелили. Юденрат був змушений сплачувати значні штрафи та регулярно дарувати вироби та цінності, які вони вимагали від заможних євреїв. Юденрат також був змушений постачати робочі бригади, які організовувалися з бідних євреїв. Багаті платили, щоб їх не включали, і гроші використовували для оплати праці робітників і забезпечення їх невеликою кількістю їжі.

Багатьом єврейським ремісникам пощастило більше. Вони працювали на різних заводах і в установах, отримували за роботу платню, а іноді й продуктові пайки чи обіди. Деяким із них (наприклад, збирачам брухту та сміття чи покупцям шкіри) було дозволено пересуватися для виконання роботи, зокрема заїжджати у міста.

У перші місяці окупації німці спалили синагогу та навчальний зал. Восени 1941 року почали захоплювати молодих хлопців, яких відправляли у табори, де були жахливі умови життя. Схоже, що керівники виправно-трудових таборів (особливо у Винниках) вимагали від юденрату забезпечити в'язнів їжею, хоча не було ніякої впевненості, що вони справді отримали їжу.

Були й інші укази. Євреям було заборонено залишати місто.

Операція «Рейнхардт»⁷³

Навесні 1942 року в Новому Яричеві відбулися облави. Молодих євреїв відправляли до трудових таборів, неприцездатних – до табору смерті в Белжець.

Гетто було створено (за різними даними) у жовтні, листопаді чи грудні 1942 року. Туди збирали євреїв з Яричева та навколишніх сіл: Борщовиць, Руданець, Кукезів, Пікуткович та Старого Яричева. В Новому Яричеві також поселили невеликі групи євреїв із сусідніх міст, де не було створено гетто. У результаті цих переселень у гетто було зібрано близько 2500 осіб.

Мешканцям гетто не дозволяли купувати продукти харчування. Їм дозволялося користуватися міськими колодязями лише годину на день. Жахливі умови життя в гетто спричинили епідемію тифу. Можливо, саме вона прискорила рішення про ліквідацію гетто. Це сталося 15 і 16 січня 1943 року, коли SiPo⁷⁴ (поліція безпеки) зі Львова за підтримки німецької жандармерії розстріляли всіх мешканців – близько 1570 осіб у лісі та близько 1000 на єврейському кладовищі. 18 січня на місцевому кладовищі було вбито євреїв, знайдених у схованках у гетто, в лісі чи в християнських будинках.

Наприкінці 1943 року в Яричеві Новому проводилися акції в рамках «Акції 1005», метою якої було «замітання» слідів нацистських злочинів: тіла вбитих викопували і спалювали.

У лісі поблизу Нового Яричева, на місці масових розстрілів, стоїть пам'ятник жертвам фашизму.

⁷³ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

⁷⁴ Поліція безпеки Третій Рейху, *Sicherheitspolizei* (англ. *Security Police*), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і *Kriminalpolizei* (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.